

53054

॥कूटमुद्ररोयंयंथः॥

53 00 म

॥१॥

॥ॐ श्रीगणेशायनमः॥ कफवातोवातकफो यातः पित्तं च वृद्धिशमो । त्रिभिर्गद्यैस्त्रिभिरंत्यैस्त्रिभिराद्यपरैस्तदन्यैश्च ॥ १ ॥ ॥
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः षड्रसाः तत्रत्रिभिराद्यैर्मधुराम्ललवणैः कफवातो यथाक्रमं वृद्धिशमो यातः कफो
वृद्धियाति वातः शमं याति इत्यर्थः ॥ वात इति वागतिगंधनयोरित्येतस्य धातोः रूपं तच्च सर्वत्र संबध्यते ॥ अंत्ये स्त्रिभिः क
टुतिक्तकषायेर्वातकफो वृद्धिशमो यातः वातो वृद्धियाति कफः शमं यातीत्यर्थः ॥ आद्यपरैस्तदन्यैश्च पित्तं वृद्धिशमो
याति अर्थः वशाद्वचनविपरिणामः । आद्यो मधुरस्तस्मात्परैः अम्ललवणकटुकैस्त्रिभिः पित्तं वृद्धियाति ॥ केचित्तु तदं
त्येरिति पठित्वा स च अंत्यो वेति विग्रहं कृत्वा समधुरः अंत्योतिक्तकषायो तैः पित्तं शमं यातीत्याख्यातयंति ॥ १ ॥ ॥
अंत्याद्यावाद्यमाद्यात्यावंत्यं कोपशमौ मूलम् । मध्यमध्येतरो मध्यं प्रयोगान्नयतस्त्रिकौ ॥ २ ॥ त्रयाराणां संघातस्त्रिकः
अंत्यस्त्रिकः कटुतिक्तकषायाकारव्यः । आद्यस्त्रिक मधुराम्ललवणारव्यः । एतौ त्रिकौ आद्यं मूलं वातं कोपशमौ नयतः
अंत्यं न कोपः आद्ये न शमः ॥ आद्यस्त्रिकः मधुराम्ललवणारव्यः अंत्यकटुतिक्तकषायाकारव्यः । एतौ क्रमेण अंत्यं मूलं
कफं कोपशमौ नयतः । मध्यमध्येतरो त्रिकौ मध्यश्च मध्यश्च मध्यो च विद्यंते यस्मिन् स मध्यमध्य इतरश्च तौ त्रि
कौ मधुराम्ललवणाः । आद्यत्रिकस्यो मध्योऽम्लप्रथमाति क्रमेकारणभावाच्च षड्रसैः मध्यौ लवणकटु अ
यमम्ललवणकटुकारव्यः मध्यमध्यस्त्रिकः इतरोऽस्मादन्यः मधुरतिक्तकषायाकारव्यः । एतौ मध्यं मूलं पित्तं कोप
शमौ नयतः अम्ललवणकटुकैः कोपः मधुरतिक्तकषायेः शमः ॥ आद्यं मध्यं नयत्यंत्यं मधुराद्याः शमेतरो । आद्यं

त्ये
कोपं नय
ति इति यो
जते

ति

॥१॥

मध्यांत्यमाद्यं तु मध्यमांतिममंतिमं। आद्यं मध्यं च मध्यांत्यमाद्यं मध्यांतिमं क्रमात्। आद्यंदोषं रसाः प्रायः
 त्रयो गपरिशीलिताः युग्मं मधुराद्याः सट्रसाः त्रयो गैराभक्षणादिना परिशीलिताः अभ्यस्ताक्रमेणाद्यमध्यांत्या
 दिना प्रायो बाहुल्येन शमेतरो शमंनयति तदितरः कोपंनयति। तत्र मधुर आद्यं वायुं मध्यं पित्तं शमयति। अत्यं
 कफं कोपंनयति। अम्लः आद्यं वायुं शमंनयति मध्यांत्यं पित्तकफौ कोपंनयति। मध्यांत्ये तद्वद्वैक्यत्वादेकवद्भावः॥
 लवणः आद्यं वायुं शमंनयति मध्यांतिमं पित्तकफौ कोपंनयति कटुः अंतिमं कफं शमंनयति आद्यं वातं
 मध्यं पित्तं कोपंनयति तिक्तः मध्यांत्यं पित्तकफौ शमंनयति आद्यं वायुं कोपंनयति कषायः मध्यांति पित्तकफौ शमं
 नयति आद्यं वायुं कोपंनयति प्रायः इति कचिद्भ्रमिचारात्॥ यथा मधुरशीतापि जीवंती कफं शमयति मधुरोपिय
 वः वायुं कोपंनयति कटुकोपिरसोनः वायुं शमयति इति कचिद्वर्शनात्॥ ३॥ रात्र्यहोरात्रि मध्यांत्ये पुनश्चाद्यंत
 मध्यतः। मध्ये चांतं तथा दोषदोषं नाल्पाति शूलरुक्॥ ४॥ दोषैः वातपित्तकफैः रात्रिश्च अहश्च रात्र्यह नीतयो
 रादि मध्यांत्येषु भागेषु वातेन शूलरुक् नाल्पाति विशिष्टा भवेत्। रात्र्यहोरादौ न मध्येऽल्पा अंतं अति अत्यंतं तथापि
 तेन रात्र्यहोराद्यांत मध्यतः सप्तम्यर्थे तसिल् आद्यंत मध्ये स्त्रित्यर्थः रात्र्यहोरादौ पित्तेन शूलरोगः न भवति अंत्ये भा
 गे अल्पा मध्ये भागे अत्यंतं भवेत् तथा रात्र्यहो मध्ये चांतं तथा दोषं कफेन शूलरुक् नाल्पाति विशिष्टा भवति॥ मुक्ते
 जीर्वति जीर्णोऽन्ने जीर्णो मुक्ते पि जीर्वति। जीर्णो जीर्वति मुक्ते च दोषं नाल्पाति रुक् क्रमात्॥ ५॥ अन्ने मुक्ते अभ्यवह
 ते सति जीर्वति पाकं गच्छति। जीर्णो पाकं गते सति अन्नं इति सर्वत्र संवध्यते तेनायमर्थः मुक्ते नैवात शूलरुक् भवति
 न

मं ६

साक्षादवस्थायां

जीर्णत अल्पा इतर भवति ॥ जीर्णो चाति भवति ॥ पित्तशूलरुक् जीर्णो नै नै भुक्ते ल्या जीर्णं त्यं त्यं तं भवति ॥ श्लेष्मशूलरु
 क जीर्णो नै नै जीर्णं त्यं ल्या भुक्ते चाति भवति ॥ कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यांतेषु व्यवस्थिताः ॥ देहस्य पूर्वभागे होरात्रिवयसां सं
 धिष्वपि कफानिलाः ॥ ॥ कफपित्तानिलाः देहाहोरात्रिवयसां पूर्वमध्यांतेषु यथा संख्यं व्यवस्थिताः ॥ देहस्य पूर्वभागे शि
 र आरभ्य वक्षोः ते कफः ॥ व्यवस्थितः ॥ मध्ये आमाशयमारभ्य नाभ्यंते पित्तं व्यवस्थितं ॥ अंते नाभेरधोभागे वातः व्यवस्थि
 तः ॥ देहस्य शिरोमूलत्वादेवं भागकल्पना ॥ अरुन्ध्रिधा विभक्तस्य पूर्वभागे कफः ॥ मध्याह्ने पित्तं ॥ अपराह्णे वायुः ॥ वय
 सोऽपि पूर्वभागे वाल्यावस्था कफः ॥ मध्ये तारुण्यावस्थायां पित्तं ॥ अंत्ये वृद्धत्वाऽवस्थायां वायुः ॥ अपि च कारार्थं पित्त
 व्यवच्छेदाय च ॥ देहाहोरात्रिवयसां संधिषु कफानिलावेव देहस्य पूर्वभाग मध्यभागयोः संधौ उरः संज्ञके कफः ॥ मध्य
 भागांतभागयोः संधौ पक्षाशयाख्ये वातः ॥ एतच्च यथा संख्यमित्यावर्त्तनं लभ्यते ॥ राज्यामाकमरुः संधौ प्रभातसंज्ञे ॥ अह्ना
 माकं रात्रेः संधौ प्रदोषसंज्ञे यथा क्रमं कफवातौ व्यवस्थितौ ॥ वाल्यतारुण्ययोः संधौ श्लेष्मा तारुण्यवृद्धयोः संधौ वायुः ॥ ५ ॥
 आदावंते च दोर्वल्यं विसर्गादानयोः क्रमात् ॥ मध्ये मध्यं वलं त्वंते श्लेष्ममग्रे च निर्दिशेत् ॥ ६ ॥ विसर्गो दक्षिणाग्रं वर्षा
 दयाः स्वयः स्तवः वलस्य विसर्जनाद्विसर्ग उच्यते ॥ आदानं शिशिराद्याः स्वयः स्तवः उत्तरायणं वलस्यादानादनुदानं चो
 च्यते ॥ एतयो र्यथा क्रमं आदौ वर्षाख्ये स्तौ अंते घर्मर्त्तो नृणां बलहानिः निर्दिशेत् ॥ तथा विसर्गस्य मध्ये शरदि आदा
 नस्य मध्ये वसंते मध्यं वलं निर्दिशेत् ॥ तथा विसर्गस्यांते हिमर्त्तो आदानस्याग्रे शिशिरे श्लेष्मं अग्रं वलं निर्दिशेत् ॥ एतेन त

शिशिरवसंतगीष्माः ३

ने भ
स्य
५५
प ३५
२

गोहो
भनि
गोहो
१:४

रितः
ति २

दुक्तं भवति" विसर्गं यथोत्तरं वलमभिर्वर्धते यथोत्तरं ज्ञीयते ॥ तेन विसर्गस्य यावदाद्येदिवसे वलं तावदादानस्यांते
दिने यावद्वितीये दिने विसर्गस्य तावदानस्यां पांतो दिने अनया युक्त्या विसर्गं द्ये स्तौ वर्षाख्ये या वलं तावदादानस्यां
त्ये स्तौ विसर्गस्य मध्यं तौ याव तावदादानस्यां पांतो वसंतं तौ यावद्विसर्गस्यांते याव हेमंतं तौ तावदादानस्यां द्ये
शिशिराख्ये आरौहं वसंतं क्रमेण वलस्य वृद्धिद्वयो भवतः ॥ ६ ॥ पानीयं पानीयं शरदिवसं ते च पानीयं नादेयं
नादेयं शरदिवसं ते च नादेयम् ॥ ७ ॥ पानीयं जलं शरदि पानीयं पातार्हं भवति निर्मलत्वात् त्रिदोषघ्नत्वात् त्रि
शेषतः पित्तघ्नत्वाच्च ॥ वसंतं च पुनस्तदेव रक्षणीयं अल्पं पेयं पारक्षणे इति धातुनिर्देशात् ॥ नदी भवं जलं
शरदि न अदेयं अपितु देयं ॥ वसंतं च नादेयं न ग्राह्यमिति वाक्यार्थः ॥ उक्तं हितं तत्रातरे वर्षा वसंतं समये को
पवारि प्रशस्यते ॥ अंभः शरदि तावत्तं नादेयं ॥ स्तुतुषु त्रिषु इति ॥ अमर्षोपहिते देशे शिरासं ध्यस्थिवर्जि
ते विकारो यो नुपपद्येति तदसाध्यस्य लक्षणं ॥ ८ ॥ नमर्षोपहितानि व्यवस्थितानि यस्मिन् तादृशे त्वचि
नर्मणामभावात् शिरासं ध्यस्थिवर्जिते शिरारसादिवहाः संधयो अस्थ्यादीनां अस्थीनिकपालवलयरुच
कं तत्संसार्यानि अत्र आदिशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः तेन धमनी स्नायुरक्तमांसादीनामपि ग्रहणं तेरपि वर्जितं त्वचः ॥
सर्वतो वाह्यत्वात् ईदृशे देहे त्वगाख्यो विकारो रोगः कुष्टाख्यः ॥ अथ वा विद्युष्टाख्यः अनुपपद्येति अनुपश्चा
त्यर्थेति सर्वतोभावेन व्याप्नोति ॥ तत्सर्वं धातुं वमिधारणं ॥ तत्सर्वं धातुं वमिधारणं ॥ तत्सर्वं धातुं वमिधारणं ॥ तत्सर्वं धातुं वमिधारणं ॥
लक्षणं त्विगं सर्वधातुं वमिधृतं स्य कुष्टस्यासाध्यत्वात् ॥ त्वग्विद्युष्ट्या रित्वेनोक्तत्वात् ॥ उक्तं हि अकस्मादनु

रुचि
रुचि
रुचि

॥ ६ ॥

६

धावच्च विष्टुं त्वक् समाश्रयमिति ॥ ८ ॥ द्युल्वरौ को ल्वरौः षट्स्युही न मध्याधिकैश्च षट् । समैश्चेको विकारस्ते सं
निपातास्तयोदश ॥ ९ ॥ द्वौ उल्वरौ अवक्तव्यौ यत्र ते द्युल्वराः एक उल्वरो येषु ते एको ल्वराः द्युल्वराश्च एको ल्वरा
श्चेति द्वौः तैर्दोषैः षट्संनिपाताः भवन्ति ॥ तत्र द्युल्वरौ स्वयं यथा कफाद्वातपित्तवृद्धे । पित्ताद्वातकफौ । वातात्कफपित्तम् ।
एको ल्वरौ स्वयं यथा । वाताधिकः पित्ताधिकः कफाधिकश्च एवं षट् । हीनमध्याधिकैः षट् । हीनः क्षीणः । मध्यः समः ।
अधिकः कुपितः एतादृशैः यथा वातो हीनः पित्तमध्यः । कफाधिकः अयमेकः । वातो हीनः कफो मध्यः पित्तमधिक
मिति द्वितीयैः । पित्तं हीनं वातो मध्यः कफाधिक इति तृतीयैः ॥ पित्तं हीनं कफो मध्यः वातो अधिक इति चतुर्थैः । कफो
हीनः वायुर्मध्यः पित्तमधिक मिति पञ्चमै रितिको पक्षये च साम्य सूचकं । न तु समै रविस्तृतेः तेषां व्याधुत्या
दने असमर्थत्वात् । तेन सामानं कुपितैः क्षीणैश्चैकैः ॥ एवं सन्निपातस्तयोदश । संसर्गं न वदन्नेदाः । द्वेक व
ध्या समैश्च यः । एथ कुत्रयः स्फूर्द्धैश्च व्याधयः पंचविंशतिः ॥ द्वयोर्दोषयोः कोपसंसर्गः तत्र वृद्धेर्न वभेदाः
तत्र प्रकारमाह ॥ द्वेक वध्या द्वयोर्मध्ये एकस्य वध्या अतिशयेन षट् ॥ यथा वायोः पित्तं वृद्धं पित्ताद्वायुर्वृद्धः
वायोः कफो वृद्धः पित्तात्कफो वृद्धः कफात्पित्तं वृद्धं कफाद्वायुर्वृद्धः समैर्वृद्धैस्त्रयः । यथा वायुकफौ पित्त
कफौ वायुपित्तं एवं न वसंसर्गः ॥ एथ कुत्रयो भेदाः । यथा वायुर्वृद्धः पित्तं वृद्धं कफो वृद्धः एवं द्वादश ॥
एवं वृद्धैः प्रकुपितैः पंचविंशति व्याधयो भवन्ति सन्निपातास्तयोदश संसर्गा न वदन्नेदा इति पंच
विंशतिः ॥ २५ ॥ यथा वृद्धेस्तथा क्षीणैः दोषैः स्युः पंचविंशतिः । बहिस्तय कृतज्ञानो विकल्प उपदेक्ष्यते १० ॥
वृद्धेर्दोषैर्यथा पंचविंशति विकारा उक्तास्तथा क्षीणैर्दोषैः स्युः पंचविंशति । तेपियथास्व संसर्गसन्निपाताः

वाच्याः। एवं संसर्गं संनिपातश्च तद्विद्विद्वयकोपतः इति वचनात् इयांस्तु भेदवृद्धिर्वर्धनं द्वयोर्द्रुमः। ताभ्यां कृतो जनितः वि
 कल्पः प्रभेद उपदेक्ष्यते निरुच्यते वृद्धिश्च ह्यस्याने क्षीणशब्दप्रयोगादोषद्वयजाविकाराविकल्पाः १०॥ एकैकवृद्धिसमता
 द्वयद्वयैः षट्च पुनश्च षट्। एकद्वयद्वंद्वद्व्यास्वविपर्यययापिते ११॥ त्रिषु दोषेषु मध्ये एकस्य वृद्ध्या एकस्य साम्ये
 न एकस्य द्वयेण षट् विकारा भवन्ति। यथा वायुर्वृद्धः पित्तं समं कफः क्षीणः १॥ वायुर्वृद्धः कफः समः पित्तं क्षीणं २ पित्तं वृद्धं
 वायुः समः कफः क्षीणः ३ पित्तं वृद्धं कफः समः वायुः क्षीणः ४ कफो वृद्धः पित्तं समं वायुः क्षीणः ५ कफो वृद्धः
 पित्तं समं वायुः क्षीणः ६ एवं षट्॥ त्रिषु मध्ये एकस्य द्वयेन द्वंद्वस्य युग्मस्य वृद्ध्या त्रयः, यथा वायुः क्षीणः पित्तकफौ वृद्धौ १
 पित्तक्षीणौ कफवायू वृद्धौ २ कफः क्षीणः वायुपित्तौ वृद्धौ ३ एवं त्रयः॥ विपर्ययेण वै परीत्येन सहितया वै परीत्येन च एकस्य
 वृद्धिः द्वंद्वस्य द्वयः तथा त्रयः॥ यथा वायुपित्तं क्षीणं कफो वृद्धः १ कफपित्तं क्षीणं वायुर्वृद्धः २ कफवातोक्षीणो पित्तं वृद्धं ३
 एवं द्वादशभिरेतैः पञ्चाशत् वृद्धिद्वयजास्ते विकारा द्विषष्टिधा भवन्ति ११॥ पञ्चादिभूतास्त्वथ पञ्च कृत्वः पञ्चात्मकं पं
 च सुभावयन्ति। पञ्चेंद्रियं पञ्च सुभावयित्वा पञ्च त्वमायाति विनाशकाले १२॥ पञ्चादिभूताः पञ्च आकाशपवनदहन
 तोयभूमयः॥ आदिभूतानि जनकानि यासां ता। धर्मन्यः पञ्चात्मकं पञ्च श्रोत्रधाराण रसन चक्षुस्त्वगात्मानि आत्मा यस्य
 तत्कर्म पुरुषं॥ पञ्च सुश्रोत्रादीन्द्रियाः प्रिष्ठानेषु पञ्च कृत्वः पञ्च वारान् भावयन्ति। ततः पञ्चेंद्रियं पञ्चानामिन्द्रियाणां स
 माहारः पञ्चेंद्रियं पञ्च सूक्ष्मरूपेषु आकाशादिमहाभूतेषु भावयित्वा संयोज्य विनाशकाले पञ्च त्वं नाशमायाति। केचि
 त्पञ्चामिभूता इति पठित्वा पञ्चैभ्यो भूतेभ्यो अभिसमंततो भूताः पञ्चभिः शब्दस्पर्शरूपरसगंधैर्वा पञ्चभिः भूतै
 र्वा अभिभूता व्याप्ता धर्मन्य इति व्याख्यानयन्ति। अन्ये तु पञ्चादिभूतानीति पठित्वा आदिभूतानि पञ्च आकाशादीनि महा

व

॥६॥

॥४॥

ख्या ३

च ५

भूतानि पंचेन्द्रियं कर्म पुरुषं पंचसु चक्षुरादीन्द्रियाधिष्ठानेषु भावयन्ति । ततश्च पंचेन्द्रियं कर्म पुरुषं पंचसु चक्षुरादीन्द्रियाधिष्ठानेषु भावयित्वा संयोज्य तानि पंचादिभूतानि विनाशकाले पंचत्वमायाति । अन्ये तु प्रथमं पंचेन्द्रियमित्यत्र पंचात्मकमिति पठित्वा पंचात्मा पंच भौतिकः कर्म पुरुषः इति व्यानयन्ति । केचित्तु पंचाभिभूतास्तथा पंचधेति पठन्ति व्याख्या नयन्ति च । पंचाभिभूताः धर्मन्यः पंचेन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं पंचकं कर्मेन्द्रियं पंचकं च पंचसु शब्दादिषु वचनादिषु आत्मा येषु भवेत्तु पंचधा पंच प्रकारैः संयोज्य विनाशकाले पंचमायाति ॥ अथवा पंचानामाकाशपवनदहनतोयभूमीनां पृथगाभिमुख्येन भूतास्तद्रूपे व्यवस्थिताः धर्मन्यः पंचेन्द्रियं कर्म पुरुषं यथास्व पंचसु चक्षुरादीन्द्रियाधिष्ठानेषु भावयन्तीति ॥ गयदासस्त्वन्यथा व्याख्यानं करोति ॥ रूपादिग्राहिणीनां धर्मनीनां पंचत्वात् पंचमिधं मनीमिः पंचानामपि रूपादीनां युगपत् ग्रहणं भवितव्यमित्याशङ्क्याह । पंचाभिभूता इत्यादि पंचसुरूपादिषु पंचेन्द्रियं चक्षुरादिकं पंचधर्मन्यो भावयन्ति वेदयन्ति स्वयं तावत् पंचेन्द्रियाणि रूपादिकं विंदन्ति तानि पंचधर्मन्यः तेषु पंचकृत्वः पंचवारान् नैकवारमेवेत्यर्थः पंचापि धर्मन्यः पंचापीन्द्रियाणि पंचपुरुषादिषु वेदयन्ति ॥ अभिभूता इहेतुगर्भविशेषाणां यतोऽभिभूता अभिमुखं प्राप्ता मनसोऽति तेन मनो यदा यदा यथा धर्मन्या पंचेन्द्रियं प्रभिपद्यते तदेव तेनेन्द्रिस्वविषयो गृह्यते मन्तापि कर्म पुरुषोऽपि एक एव मनः पुरः सरे सर्वेन्द्रियाणां प्रवृत्तितदुक्तं आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति स्वस्थस्यैव रूपादिग्राहित्वमासां न पुनर्दोषाभिपन्नस्य मरणोपीत्याह ॥ पंचत्वमित्यादि विनाशकाले पंचत्वमायाति पंचभौतिकत्वाद् धर्मनीनां विनाशकाले

॥६॥

॥४॥

पेगा ३

एथ कृभूतभावेनाऽनवस्थोत् पंचतागता इत्युच्यते पंचेन्द्रियं पंचसु भावपित्वेति पुनरनुवासेषां नियतस्वविषय
 ग्राहि च दर्शनार्थः ॥ १२ ॥ षण्णामूलोष्टपरिग्राही पंचलक्षणालक्षितः षष्ठ्या विधानैः प्रोक्ते ष्वचतुर्भिः साध्यते त्रयाः ॥
 ॥ १३ ॥ षट्वातपित्तकफशोणिते सन्निपाता गंतूनि कारणानियस्य अष्टत्वङ्मांसशिरास्नायु आस्थि संधिकोष्ठ मर्म
 स्निपरिगृह्णाति न च्छीलः पंचभिर्लक्षणैः गंधवर्णा वेदना स्वावाकृतिभिर्लिङ्गैर्लक्षितः ॥ षष्ठि संख्ये विधानैः
 रूपचारैः ॥ एषाः प्रपीडनादिभिः प्रोक्ते रुद्धिष्वे चतुर्भिर्वेद्यातुर औषध परिचारकैः केचित्तुरनैरेव षण्णामूला
 दिभिश्चतुर्भिः त्रयाः साध्यते इति योजयन्ति ॥ षष्ठिविधानैरेवं वेद्यादिचतुर्यु मध्ये औषधस्योपात्तत्वात्
 षष्ठिविधानानि यथा अपतर्पणं १ आलेपः २ परिषेकः ३ अभ्यंगः ४ स्वेदः ५ विस्त्रायनं ६ उपनाह ७ पावनं ८ विस्त्रा
 वणं ९ स्नेहः १० वमनं ११ विरेचनं १२ छेदनं १३ नेदनं १४ दारणं १५ लेखनं १६ एषणं १७ आर्रणं १८ व्यधनं १९
 आवरणं २० सीवनं २१ संधानं २२ पीडनं २३ शोणितोष्णोपनं २४ निर्वापणं २५ उत्कारिका २६ कषायः २७ वर्ति २८
 कल्कः २९ सर्पिः ३० तैलं ३१ रसक्रिया ३२ चूर्णं ३३ त्रणाधूपनं ३४ उत्साधनं ३५ अवसाधनं ३६ मृदुकर्म ३७ दा
 रणकर्म ३८ क्षारकर्म ३९ अग्निकर्म ४० कृष्णकर्म ४१ पाण्डुकर्म ४२ प्रतिसारणं ४३ लोमसंजननं ४४ लोमापनयनं ४५
 वस्तिकर्म ४६ उत्तरवस्तिकर्म ४७ बंधः ४८ पत्रदानं ४९ कृमिघ्नं ५० वृंहणं ५१ विषघ्नं ५२ शिरोविरेचनं ५३ नस्यं ५४
 कवलधारणं ५५ धूमः ५६ मधु ५७ उपसर्पि ५८ यंत्रं ५९ आहारः ६० द्वारविधानं ६१ एषां मध्ये प्रतिसारणं नगरा
 नीयं अतो न संख्यातिरेकः केचिदत्र रोमसंजनन रोमशतनादी निविहाय सप्तोपक्रमान् कषायादीन् सप्तशोधनरूपान्

सप्ररोपरारूपान् गणयित्वा षष्ठिमुपक्रमान् पूरयन्ति तत्र कथाद्वयोदयोः वांतरमेदविवक्षया चतुर्दशापि सामान्याकारे
 रा सप्तैव ते अतः सप्तैव गणनीयाः अपरगयदासः पाचनं पठति जैजटस्तुरोमशातनं न पठति तयोः परस्परं विवादः
 सचविस्तरमयान्नलिखितः षष्ठिकर्माणि एतानि सद्यो ब्रूणे खपियोज्यते ॥१३॥ भुक्ते पथ्याः भुक्ते पथ्या भुक्ता भु
 क्ते पथ्या पथ्या । जीर्णे पथ्याः जीर्णे पथ्या जीर्णा जीर्णे पथ्या पथ्या ॥१४॥ पथ्या हरीतकी अन्नेत्यर्थात् भुक्ते सति प
 थ्याहिता पाचनादन्नस्य । अभुक्ते निरन्नेस्य कोष्ठे विहिता अन्नशेषस्य पाकार्यमग्नेः सन्नत्वात् ॥ भुक्ता भुक्ते भुक्तम
 भुक्तमिवेत्युपमितसमासः भोजनान्तरं जातवमनेहिताः वमनोक्लिष्टदोषशमनत्वात् पथ्या हरीतकी अन्ने जीर्णे सति
 पक्काशयं गतेहिता पक्काशयशोधनत्वात् भुक्तेऽन्नेऽपक्वे सति पथ्याहिता शोधनत्वात् पाचनत्वाच्च जीर्णे न मिश्रि
 तमजीर्णं जीर्णं जीर्णं मध्यमं पदलोपी समासः विदग्धावस्थायामितियावत् तत्र हिता रुटितितन्नाशकत्वात् १४॥
 अनेनैव श्लोकेन ॥ ॥ पथ्या मपथ्यमपथ्ये पथ्ये जीर्णे पथ्यमजीर्णे पथ्ये । भुक्ते पथ्यमभुक्ते पथ्यं पुनरपि पथ्या पथ्ये प
 थ्यं ॥१५॥ अयं श्लोको व्याख्यातत्राय एव अपथ्ये किलाटादिकेऽपथ्ये न मिश्रितमपथ्यं पथ्या पथ्यं विरुद्धभोजनादिं शे
 वं स्पष्टं ॥१५॥ अक्षतमसृगाः सुवृत्तो गौरवयुक्तः क्षितौ सुविरव्यातः कूटमुद्गरोयं गुरुमत्ततरुसारसंभूतः ॥१६॥
 अयंकूटमुद्गरः यथा कूटमुद्गरः कृतं ग्रहरणविशेषः ग्रहारेण दर्शनेन च व्याकुलीकरोति तथेवायमपि अवगमात्रेणैव बु
 द्धिमोहजननात् कूटमुद्गरो ग्रथः क्षितौ सुविरव्यातोऽतिप्रसिद्धः कीदृशः अक्षतमसृगाः अक्षश्चासौ मसृगाश्च अक्षतो दोष
 रहितः मसृगाः सरलः ग्रहरणविशेषस्तु तदक्षतमसृगाः क्रियते । अयंतुतः । इद्विलक्षणाः सुवृत्तः शोभनवृत्तरचितः आ
 युधपक्षे सुवृत्तो वर्तुल गौरवयुक्तः गौरवयुक्तोर्थ गौरवयुक्तः सतुभारेण गौरवयुक्तः गुरुणा वैद्यकशास्त्रोपदेष्टृणां

व्याहरीतकी पथ्यामित्यत्र हल्लिङ्गता पथ्ये शल्यादिके ६

मतमेव तरु र्दक्षस्तस्य सारस्तस्मात्संभूतः ॥ इतरत्र तु गुरुणामायुधोपदेशिना अभिमनो यस्तस्मात् सारवृक्षगर्भस्तस्मा
 त्संभूतः ॥ १६ ॥ क्षीरमिव वारिमिच्छं विभज्य हंसे पीयते य इतरहित्वा दोषमशेषं गुरामिह गुराणि नो ग्रहियंति ॥ १७ ॥
 स्पष्टं ॥ भिषजा माधवेनेदं किं ज्ञानेनाल्पदर्शिना यत्किंचिदुक्तं मज्जाना तत्तन्मध्वं मनीषिणः ॥ १८ ॥ किं ज्ञानेन नि
 द्यजेन अल्पदर्शिना अल्पाध्ययनेन एतेनात्मनः सविनयत्वमुक्तं ॥ ॥ शुभमस्तु ॥ इति श्रीमाधवविरचितः कू
 टमुद्गरः समाप्तः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ६ ॥

